

یادی از گذشته و گزارشی از حال و آینده شهر مقدس مشهد

در شماره‌ی گذشته طی چند شماره (از شماره ۵۹ تا ۶۳ و شماره ۶۵) ضمن یک گزارش تحقیقی و مستند وضع زیارتی شهر مقدس مشهد و چگونگی نوسازی ساختمان‌های اطراف حرم مطهر را تشریح کردیم. اینک گزارشی دیگر از وضع امروز و آینده این شهرستان با اشاره به گذشته‌ی آن.^(۱)

دوازده قرن پیش سناباد و نوغان دو دهکده‌ی کوچک از نقاط بیلاقی شهر باستانی طوس بودند که اولی در غرب و دومی در شرق مشهد فعلی قرار داشته‌اند. در زمان خلافت مأمون، علویان مقیم عراق نهضتی ایجاد کردند که مأمون برای رفع این جنبش و جلب ایرانیان، حضرت رضا علیه السلام را از مدینه به خراسان خواند و در سال ۲۵۱ هجری قمری آن حضرت را رسماً به ولیعهدی خویش منصوب کرد و بعدها در نتیجه‌ی سعایت اطرافیان و به اقتضاء سیاست خویش حضرت رضا علیه السلام را مسموم نمود و جسد مطهر امام را در مجاورت مدفن هارون الرشید در دهکده سناباد به خاک سپرد و از این تاریخ این دهکده به نام مشهدالرضا و بعدها به نام «مشهد» نامیده شد و اراضی اطراف آرامگاه آن حضرت به مرور رو به عمران و آبادی گذارد.

مشهد در فاصله‌ی بین سالهای ۸۰۰ تا ۹۰۰ هجری قمری شهر کوچکی بیش نبود ولی از اوایل قرن چهارم یعنی دوره دیالمه بیشتر مورد توجه قرار گرفت و از تمام نقاط کشور مردم برای زیارت به سوی این شهر شتافتند. توسعه‌ی اصلی شهر مشهد پس از

حملات مغول آغاز گردید زیرا بر اثر حملات وحشیانه این قوم شهر باستانی طوس به کلی ویران و سکنه آن متواری گردیدند ولی اندکی بعد آنان که جان به سلامت بردند به تدریج به مشهد مراجعت کرده و در جوار آرامگاه امام رضا علیه السلام سکنی گرفتند و به مرور منازلی برای خویش بنا نمودند.

در سال ۸۴۱ هجری قمری به دستور گوهرشاد آغاز و شاهرخ تیموری مسجد گوهرشاد ساخته شد. شاهرخ تیموری در زیبا ساختن این شهر سعی فراوان نمود ولی پس از سلطنت او شهر مشهد چندین بار عرصه تاخت و تاز یغماگران ترکمن و ازبک شد. در عصر بیشتر سلاطین صفوی که همگی دارای احساسات شدید ملی و متعصب در مذهب شیعه بودند مشهد وارد دوره آرامش نسبتاً ممتدی گردید و نسبت به آبادی این شهر کوشش فراوان به عمل آمد. پس از انقراض صفویه صدماتی به مشهد وارد شد. نادر شاه خرابی‌ها را جبران نمود و این شهر را پایتخت کشور قرار داد. بعد از نادر شاه عظمت مشهد رو به زوال نهاد. در زمان فتحعلی شاه قاجار اصلاحاتی چند در این شهر به عمل آمد. در دوره سلطنت احمد شاه سربازان روسیه‌ی تزاری این شهر و امکنه‌ی مقدس آن را بمباران کرده و خسارات زیادی به مشهد وارد کردند (۱۳۳۵ هجری قمری).

یکی از مهم‌ترین مراکز اجتماع زیارتی شیعیان حرم مطهر حضرت رضا علیه السلام در مشهد است که قلب مجموعه‌ی ساختمانی است که شامل مساجد، مدارس، موزه‌ها، بازارها، کاروان‌سراها، حمام و صحن‌ها و حیاط‌های متعدد می‌باشد. بدون شک این مجموعه از لحاظ رابطه‌ی ساختمان‌های مختلف نسبت به یکدیگر، عظمت رنگ و شکوه یکی از مراکز مهم و بسیار با ابهت مذهبی دنیا به شمار می‌رود. یکی از جالب‌ترین ترکیبات این مجموعه‌ی ساختمانی شیوه‌ی بکار بردن مصالح متعدد از قبیل روکش طلای گنبد حرم مطهر و ایوان‌ها آیین‌های داخلی بنا، مقرنس‌کاری، گچ‌بری و روکش نقره‌ی درهای در سطوح بسیار عظیم ولی با حفظ اصالت و سنگینی می‌باشد.

انسان وقتی که داخل حرم مطهر می‌شود خود را در بهشت احساس می‌کند و خود را آزاد می‌داند که بتواند با خیالی راحت با خدای خود راز و نیاز کند.

ساختمان حرم مطهر حضرت رضاعلی^{علیه السلام} در بعضی قسمت‌ها از قرن نهم میلادی می‌باشد و به مرور زمان بناها و تزئینات جدید آن اضافه شده و آثاری از هر دوره و زمانی در آن یافت می‌شود. در واقع کل این مجموعه تحت یک سبک معماری خاص ساخته نشده بلکه بصورت ادامه و تکامل پیشرفته است. سبک‌های معماری قرون مختلف بدون این که با یکدیگر مغایر باشند با حالتی طبیعی و بدون جدال دور هم قرار گرفته‌اند.

وضع ساختمان‌های منطقه‌ی واقع در فلکه و اطراف حرم مطهر چه از لحاظ استحکام و چه از لحاظ فنی و اجتماعی بسیار نامطلوب است.

مصالح بکار رفته کم قدرت و نحوه عمل غیر فنی و خطرناک می‌باشد تعداد خیلی کمی از ساختمان‌ها تحمل زلزله، بادهای شدید را دارند و ساختمان‌هایی که اسکلت بتنی و فولادی داشته باشند بسیار کم هستند. نظر به این که این منطقه مرکز داد و ستد می‌باشد تعداد مغازه‌ها نزدیک یک سوم کل استفاده از ساختمان‌ها را تشکیل می‌دهد. به واسطه حالت زواری که این منطقه دارد مسافرخانه‌های غیر بهداشتی نیز فراوان هستند.

کارگاه‌های کوچک از قبیل سنگ تراشی، جواهر سازی، فیروزه تراشی و غیره نیز زیاد می‌باشند. فیروزه تراشی از کارهای تخصصی این منطقه به شمار می‌رود.

بسیاری از زواری که از دهات اطراف برای زیارت به این منطقه می‌آیند نه تنها خرید سالیانه‌ی خود را در این جا انجام می‌دهند بلکه مورد معاینه طبی و دندانپزشکی نیز قرار می‌گیرند و به همین جهت مطب دکتر و دندانپزشک در این منطقه زیاد است.

به واسطه تعداد زیاد زوار که در تمام فصول سال برای زیارت به این منطقه رو می‌آورند، مشهد مهم‌ترین مرکز توریستی ایران شده است، افرادی که به زیارت حرم مطهر می‌روند طبیعتاً در درجه اول ایرانی و در درجه دوم مسلمانان از ممالک هم‌جوار

هستند. هر چند که منظور اصلی معمول؛ زیارت مرقد حضرت رضا می باشد، ولی مشهد و استان خراسان از جاذبه‌های توریستی دیگر برخوردار است، من جمله آرامگاه فردوسی در طوس و همچنین آرامگاه خیام در نیشابور.

در سال ۱۳۴۵ کمی بیش از یک میلیون نفر به زیارت مشهد آمده‌اند که حدود ۶۰۰ هزار نفر از نقاط مختلف ایران ۴۰۰ هزار نفر از استان خراسان و ۳۵ هزار نفر از ممالک دیگر بوده‌اند.

در سال ۱۳۵۰ این رقم به یک میلیون و نیم افزایش یافته است. با بهبود ارتباطات من جمله فرودگاه، راه آهن ایجاد شاهراه آسیایی بر اساس گزارش رسمی شهرستانی خراسان تعداد زوار و توریست مشهد در سال ۱۳۵۳ بالغ بر هفت میلیون نفر بوده‌اند. به واسطه‌ی تعداد زیاد زوار، تعدا مسافرخانه این منطقه خیلی زیاد است، وضع این مسافرخانه‌ها بسیار ناگوار و غیر بهداشتی می باشد. مسافران مرفه‌تر در این منطقه سکنی نمی‌کنند و این منطقه فقط منزلگاه زوار کم درآمد است و نظر به این که مسافرخانه‌های فعلی هیچ یک با رعایت مسایل بهداشتی و جنبه‌های مسافرخانه‌ای ساخته نشده‌اند، لذا وضعی بسیار نامطلوب دارند.

مسایل ترافیک این منطقه را می‌توان بصورت زیر خلاصه نمود:

۱- مجرا نمودن ترافیک سواره و پیاده یکی از مسایل اساسی را تشکیل می‌دهد زیرا کلیه افرادی که می‌خواهند به حرم مطهر بروند می‌بایست از فلکه فعلی که ترافیک موتورسیاری دارد عبور نمایند و این مطلب باعث تصادف و مسدود شدن راه و غیره می‌گردد.

۲- عرض پیاده روهای موجود جواب گوی تعداد زیاد عابر پیاده نیست.

۳- حجم بسیار زیادی از ترافیک ترانزیت شهری بیهوده از فلکه عبور می‌نماید. اشکالات اساسی منطقه اطراف حرم مطهر حضرت رضا علیه السلام را می‌توان در سه اصل عمده به شرح زیر خلاصه نمود:

۱- استفاده غیر منطقی و غیر اقتصادی از سطح زمین و ساختمان‌های موجود.

۲- پخش غیر منطقی جمعیت که با وجود تراکم پائین موجب شلوغی بعضی نقاط شده است.

۳- وضع خطرناک و غیر بهداشتی ساختمان‌های موجود از لحاظ استحکام و سوانح از قبیل زلزله، آتش سوزی و شیوع امراض واگیر.

با ازدیاد فوق العاده‌ی جمعیت شهر مشهد و هم چنین ازدیاد زواری که به این منطقه خواهند آمد مسایل فوق تشدید خواهد شد. حتی در حال حاضر این منطقه به منتهای درجه بدی رسیده و ممکن است موجب از بین رفتن اقتصاد و موقعیت این منطقه در نتیجه، این نیست که این منطقه را از لحاظ اقتصادی و جمعیتی گسترش دهیم بلکه بر عکس می‌بایست برنامه پیش‌گیری را اجرا نماییم و بدین جهات پس از سال‌ها گفت و گو در زمینه‌ی اجرای طرح نوسازی اطراف حرم مطهر حضرت رضا علیه السلام به دستور شاه، تولیت آستان قدس رضوی، از دهه سوم فروردین ماه سال جاری با آغاز تخریب ساختمان‌های واقع در اطراف حرم مطهر حضرت رضا علیه السلام و ساختمان بازار رضا (در خیابان شیخ طوسی) که به طور حتم یکی از زیباترین بازارهای ایران خواهد شد (برای اسکان کسبه مقیم در منطقه اجرای طرح نوسازی اطراف حرم) عملیات اجرایی طرح نوسازی آغاز و هم اکنون به جهت تأمین بهداشت و زیبایی منطقه هر جا که خراب می‌شود به جای آن فضای سبز ایجاد می‌گردد و به موازات انجام این اقدام نیز تهیه نقشه جات ساختمانی فلکه جدید از منطقه وسیله مهندسان مشاور در دست اقدام است. با توجه به اطلاعیه آستان قدس رضوی در مورد تخریب و نوسازی اطراف فلکه حرم مطهر تاکنون جمعاً ۴۴۶۲ پرونده به شرح زیر تشکیل گردیده:

- ۱- کسبه‌ای که تقاضای محل در بازار رضا نموده‌اند ۲۰۷۵ نفر
- ۲- کسبه‌ای که تقاضای محل در فلکه جدید را نموده‌اند ۵۰۰ نفر
- ۳- مالکین و مستاجرینی که تقاضای وجه نقد را نموده‌اند ۹۵۲ نفر
- ۴- صاحبان منازل مسکونی ۳۳۵ نفر.
- ۵- پرونده‌های مربوط به اوقاف (مالک است) ۶۰۰ نفر جمع ۴۴۶۲ نفر

میزان آمار محل‌هایی که تا این تاریخ تخریب شده و جمع پرداختی بابت خسارات وارده به شرح زیر است:

- ۱- خانه مسکونی ۴۹ واحد
- ۲- محل‌های تجارتي ۳۲ واحد شامل ۲۱۸ دربند مغازه
- ۳- مسافرخانه و هتل ۲۳ واحد جمعاً برای خسارت ۱۰۴ واحد تخریب شده مبلغ ۲۲۵ ۰۰۰ ۰۰۰ ریال به مالکین و مستاجرین پرداخت گردیده است.

تعمیرات داخل حرم مطهر حضرت رضا علیه السلام

حسب الامر مبارک اعلی حضرت همایون شاهنشاه آریامهر طرح تعمیرات دیوارهای شمالی و جنوبی و شرقی داخل حرم مطهر که از زمان قاجاریه تاکنون مورد مرمت اساسی قرار نگرفته بود در خرداد ماه سال گذشته پس از تصویب اراده سنیه ملوکانه در اواخر نیمه اول سال ۱۳۵۳ به مرحله‌ی اجرا گذارده شد.

در اجرای این طرح کلیه آئینه کاری دیوارهای حرم مطهر برجیده شد و به جای آن رگاشی‌های معرق بسیار ظریف که در نهایت نفاست تهیه شده بود نصب گردیده در اجرای این تعمیرات صد و پنجاه نفر کارگر متخصص مدت پنج ماه شبانه روز اشتغال داشته‌اند و توانسته‌اند ظرف این مدت ۲۰۰ متر مربع کاشی معرق با کیفیتی بسیار ممتاز تهیه و نصب نمایند.

در قسمت بالای کتیبه خط علی رضا عباسی، حدود پنجاه متر مربع از سطح دیوارها رسمی بندی و مقرنس گچی ساخته و تعمیر گردیده و در قسمت فوقانی آن کلیه آئینه کاری‌ها تعویض و مذهب کاری شده سطح آئینه کاری و مذهب کاری در این قسمت چهارصد و پنجاه متر مربع می‌باشد. از کف تا روی از اره قسمت پایین حرم مطهر به منظور حفظ کاشی‌های قدیمی قاب‌های قطور شیشه‌ای با حاشیه‌ای از روکش طلا نصب گردید. ضمناً در داخل حرم مطهر نورآرایی بصورت غیر مستقیم اجرا شده است.

تعمیرات انجام شده در رواقها و اماکن متبرکه وصل به حرم مطهر:
 رواق دارالحفاظ - چون اکثر آئینه‌های رواق معروف به دارالحفاظ فرسوده و سیاه شده بود، آئینه کاری‌های این رواق به مساحت چهار صد و چهل متر مربع تعویض به علاوه اطراف درب پیش روی مبارک که به این رواق باز می‌شود و از کاشی‌های قدیمی پوشیده شده بود با اعمال تدبیر خاصی ضمن حفظ و نگهداری کاشی کاری‌های قدیمی، یک روکش از کاشی جدید به مساحت ۳۰ متر مربع تهیه و نصب گردید و در قسمت بالای آن روی آئینه طرح گچ بری زیبایی به مساحت حدود چهل متر مربع اجرا شده است.

سرسرای دارالذکر

قسمت سقف سرسرای دارالذکر که با سایر قسمت‌های کاشی کاری شده هماهنگی نداشت برجیده شد و به جای آن با استفاده از کاشی ساخته شده که از زیر حالت گنبد زیبایی را دارد نصب گردیده، مساحت کاشی کاری این قسمت ۴۵ متر مربع است. ضمناً در داخل اماکن متبرکه قدیمی و فرسوده ساخته شده از طلا و نقره با دو درب طلا تعویض (یکی از درب‌ها درب طلای پیش روی مبارک است که به دستور شهبانوی ایران و به هزینه وی ساخته و کار گذاشته شد) و همچنین یک درب نقره مورد تعمیر اساسی قرار گرفت و علاوه بر این‌ها تا آن جا که امکانات اجازه می‌داد جوارهای قدیمی موجود در انبار به جای جوارهای جدید در رواقهای مختلف نصب گردید.

نور آرای غیر مستقیم اماکن متبرکه

علاوه بر نور آرای غیر مستقیم حرم مطهر در نیمه دوم سال گذشته در رواق‌های دارالذکر الهوردیخان دارالضیافه، طرح نور آرای بصورت غیر مستقیم اجرا شد.

انجام تعمیرات در صحن‌ها:

الف - صحن پهلوی در نیمه دوم سال گذشته ساختمان کتابخانه قدیم که در قسمت شمالی صحن پهلوی قرار داشت و بصورتی نامناسب قسمتی از فضای این صحن را اشغال نموده بود: تخریب و کتاب‌های آن موقتاً به طبقه فوقانی رواق دارالزهد و رواقی که اخیراً در جنب آرامگاه شیخ بهایی ساخته شده است منتقل گردید و کف این صحن که بصورت نامناسب و بد شکلی با بتن ساخته شده بود جمع آوری و به مساحت بیش از ۶۵۰۰ متر مربع با سنگ‌هایی به ضخامت ۱۵ سانتی متر مفروش گردید.

مسجد گوهرشاد در مشهد

در عکس روی جلد این شماره^(۱) که از کتاب (ایران پل فیروزه) نشریه وزارت اطلاعات و جهانگردی اقتباس شده صحن مسجد گوهرشاد مشهد، از ایوان آن به نظر می‌رسد و اگر کسی هنگام غروب آفتاب که مردم برای نماز در مسجد، جمع می‌شوند در ایوان باشد صحن مسجد را به این شکل می‌بیند و به طوری که مشاهده می‌شود در مسجد چوب بست به وجود آورده‌اند تا کاشی‌ها را تعمیر کنند و مسجد گوهرشاد که از طرف بازماندگان تیمور لنگ ساخته شده از بناهای زیبای ایران است و کاشی کاری مسجد بسیار بدیع و تنفیس می‌باشد و در گذشته که صنعت کاشی کاری در ایران رو به افول گذاشته بود نمی‌توانستند کاشی‌هایی مثل کاشی‌های قدیم ایران بسازند و وقتی قسمتی از کاشی‌ها مسجد گوهرشاد فرو می‌ریخت آن جا را با کاشی‌های نامرغوب دوره‌ی قاجاریه می‌پوشانیدند و وصله ناریک به مسجد می‌زدند ولی امروز که علم و صنعت در وطن ما در حال پیشرفت می‌باشد، صنعت کاشی سازی هم احیا شده و استادان کاشی ساز ما، رموز ترکیبات کاشی‌های نفیس سابق را دریافته‌اند و هنگام تعمیر مسجد گوهرشاد مکانی را که بایستی مرمت شود با کاشی‌هایی که فرقی با کاشی‌های اصیل مسجد ندارد می‌پوشانند و مهندسی مسجد گوهرشاد آن قدر محکم است و طوری برای تعمیر مسجد دقت می‌کنند که وقتی امروز که ساختمان مسجد دیروز به اتمام رسیده، در صورتی که شش قرن و نیم از بنای مسجد می‌گذرد.

۱- به دلیل عدم کیفیت مناسب عکس از چاپ آن خودداری گردیده است.